

УДК 340.12: 342.726

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5399.2020.1.09>

СТАНОВЛЕННЯ ДОКТРИНИ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

FORMATION OF THE DOCTRINE OF CONSTITUTIONALISM

Турянський Ю.І.,

доктор економічних наук,

член Науково-консультативної Ради

Конституційного суду України

Конституціоналізм як сучасна наука

У статті розглянуто основні історичні етапи становлення конституціоналізму як багатогранного правового явища, яке бере свій початок з часів античності. Ідеї конституціоналізму можливо побачити у висловлюваннях таких відомих філософів, як Аристотель, Платон та Демокріт. Зазвичай вони стосуються норм співжиття, понять рівності та справедливості, гуманності. У працях цих вчених зародилися ті підвалини, які у сучасному розумінні набули особливої цінності. Проаналізовано основоположні документи, що закріпили принципи права та стали першими витокami конституціоналізму у світі. Зокрема, Велика Хартія Вольностей 1215 року, яку також іменують першою «неписаною Конституцією» Англії, декларувала гарантії від незаконного затримання та ув'язнення, дотримання справедливої та належної юридичної процедури, збереження права на майно. Також певні свободи отримала церква, як-от можливість самостійного вибору єпископа. Були закладені поняття міграційних процесів та вільного пересування людини. Цей документ у правовому значенні став наріжним каменем у європейському конституційному процесі та вплив у життя світоглядні ідеї прав людини. Ще одним каталізатором змін стала Славна Революція, яка закінчилась прийняттям Білля про права, що став одним із перших документів, який захищав особисті права громадян. Проаналізовано ці історичні періоди та присвячено увагу радянській Конституції та її значенню в становленні конституціоналізму. Констатовано, що у сучасному глобалізованому світі конституціоналізм неможливо розглядати ізольовано, адже в побудові правової держави немінучим є взаємодія усіх юридичних інститутів задля реалізації верховенства права та досягнення розвинутого громадянського суспільства із високим дотриманням прав людини.

Ключові слова: конституціоналізм, права людини, соматичні права людини, громадянське суспільство, античний період.

Постановка проблеми. Права людини є одним із найважливіших досягнень сучасного світу, а їхнє високе дотримання свідчить про розвиток держави та стійкості усіх правових механізмів у ній. Для можливості реалізації декларованих постулатів необхідним є дієві принципи конституціоналізму, що піддаються постійній трансформації та удосконаленню як

наслідок розвитку правових та суспільних потреб людини та громадянина.

У зв'язку із значним розширенням соматичних прав людини є необхідність у ґрунтовному аналізі доктрини конституціоналізму як певного гаранта забезпечення та реалізації цих прав.

Стан дослідження. Проблемі становлення конституціоналізму присвятили увагу у своїх дослідженнях

такі вчені, як С. Шевчук, В. Шаповал, В. Чушенко, О. Прієшкіна, М. Савчин, О. Скрипнюк, П. Стецюк та інші.

Метою статті є аналіз зародження, розвитку та становлення конституціоналізму від античності до сьогодення.

Виклад основних положень. Людство пройшло надзвичайно довгий шлях від зародження, становлення та функціонування ідеї конституціоналізму до сучасного її сприйняття. Основний закон покликаний надати законні обмеження задля уникнення свавілля влади та встановлення правової держави. Аналізуючи історичні витоки досліджуваного поняття, можливо прослідкувати такі ідеї ще в античний період за висловлюваннями таких знаменитих філософів, як Аристотель, Платон та Демокріт, щодо норм співжиття, понять рівності та справедливості, гуманності. В давньогрецьких полісах можливо простежити певну свободу громадян, право здійснювати правочини, право на приватну власність, можливість брати участь в управлінні державними справами, що є першими паростками у будівництві громадянського суспільства в умовах політичної демократії. Відомий науковець А. Крусян вдало зазначає, що «давньогрецька демократія загинула, проте форми прямої демократії, права людини і громадянина, система їх гарантій, механізм прямої законотворчості та інші досягнення афінської демократії увійшли до інтелектуального багажу світового конституціоналізму» [1, с. 14].

Певна експлікація цієї парадигми вперше з'явилася у середньовіччі в одному із найвизначніших в історії документів – Великій Хартії Вольностей 1215 року [2], яку також називають першою «неписаною Конституцією» Англії. Вона була підписана королем Іоанном Безземельним та слугувала певним обмеженням його влади. Хартія містила в собі 63 статті та надавала гарантії від незаконного затримання та

ув'язнення, дотримання справедливої та належної юридичної процедури, збереження права на майно, також певні свободи отримала церква, як-от можливість самостійного вибору єпископа. Були закладені поняття міграційних процесів та вільного пересування людини.

Цей документ у правовому значенні став наріжним каменем європейського конституційного процесу та вплив у життя світоглядні ідеї прав людини.

Аналізуючи історичні витоки конституціоналізму, М. Гультяй приділяє особливу увагу періоду Нового часу, що став рушійною силою змін завдяки новим суспільно-політичним явищам, що входили в економіку, афеодальні відносини поступово втрачали свої панівні позиції, на зміну яких приходили капіталістичні. Темпи європейського розвитку значно прискорились, а завдяки централізації у більшості країн Європи надзвичайно посилилась королівська влада та виникла нова форма держав – абсолютна монархія. Також чіткішими стали межі окремих держав, та змінився характер відносин між ними [3, с. 102–103].

Наступним із найважливіших поштовхів для розвитку конституціоналізму стала Славна революція в Англії 1688 року. Це був державний переворот, який підтримали майже всі верстви населення, наслідком якого був скинутий король Яків II Стюарт, що своїм правлінням порушував встановлені постулати громадянських прав, які були закріплені у Великій Хартії Вольностей, зокрема, існування постійної армії, безпретензійне підкорення владі монарха та нівелювання парламенту в прийнятті рішень.

Революція є центральною подією в Англійській історії, оскільки вона знищила абсолютизм та встановила конституційну монархію, тим самим втіливши основоположні ідеї конституціоналізму в життя.

Унаслідок революції був прийнятий Білль про права 1689 року, що

став одним із перших у світі правових документів, що захищав особисті права громадянина. Цей акт мав на меті обмежити права короля та не допустити свавілля влади. Актом декларовані такі постулати: без згоди парламенту не дозволено видавати нові закони, а також припиняти чинні, утримувати армію в мирний час, самостійно стягувати податки. Встановлено порядок престолонаслідування, також проголошено свободу парламентських дебатів та закріплено право подачі петицій [4].

Біль про права став справжньою перемогою над абсолютизмом та продовжив становлення конституціоналізму в Англії. В ньому «...йшлося не про формальне повернення до принципів «примітивної демократії» періоду раннього середньовіччя, а про закріплення просвітницької доктрини народного суверенітету і відмову від схоластичної догми про божественне приречення монархічної влади. В нових історичних умовах фактично склалося розуміння того, що немає абсолютного права спадкування корони. Отже, відповідно до Конституції король і парламент можуть відлучити від престолонаслідування будь-якого претендента і закликати на його місце більш достойного кандидата» [5, с. 242].

М. Гультьай вдало зазначає причини неможливості реалізації основних засад конституціоналізму, таких як гарантування прав і свобод громадянина, захист від свавілля державної влади та рівність громадян: закони середньовічних держав мали характер постфактум (регулювали правовідносини лише після їх порушення); закони феодалних держав декларували нерівність людей, що ілюструється в «Руській правді»; здебільшого середньовічні правителі зосереджували усю владу у своїх руках у деяких випадках включно із судовою; закони піддавались змінам у зв'язку із політичною, соціальною та економічною доцільністю [3, с. 106–107].

Отже, історичне становлення конституціоналізму сягає ще періоду античності, адже людина завжди прагнула бути вільною та незалежною, як ми можемо прослідкувати у вченнях стародавніх філософів, що заклали ідейні основи зародження конституціоналізму. Наступний період відзначився лавиною революцій, що сколихнули європейські держави з метою повалення жорсткого правління влади, яка мала абсолютний характер. Внаслідок цих повстань виникли перші юридизації конституціоналізму, що стали першими кроками до створення громадянського суспільства і навіть сьогодні вражають своєю прогресивністю та далекоглядністю.

Конституціоналізм є багатограним явищем, що потребує ґрунтовного дослідження, оскільки включає в себе не лише юридичні, а і соціальні та філософсько-історичні компоненти, без яких неможливо повністю його досягнути.

Д. Белов зазначає, що «в Україні конституціоналізм почав складатися у XVII–XVIII ст. на ґрунті боротьби української шляхти – козацтва – за обмеження монархічної влади держав-метрополій. Важливу роль на той час відіграла конституція П. Орлика 1710 року, але козацький конституціоналізм не міг перерости у класичний, бо козацтво обмежувалось переважно захистом особистого соціального становища. У період колоніальної залежності від Російської та Австро-Угорської імперій на українських землях у кінці XIX ст. – на початку XX ст. панували режими обмеженої конституційної монархії. Проте колоніальний конституціоналізм на українських теренах був вигідним для панівних націй» [6, с. 164].

Наступні прояви конституціоналізму з'явилися у Конституції Української Народної Республіки 1918 року, яка передбачала декларування прав української нації та наближувала до демократії своїми обмежувальними

інструментами щодо існуючої влади. Важливе місце у формуванні історичної доктрини займає місце Конституції Союзу РСР, які мали на меті досягнення соціалізму, що виконувала свою роль аж до 1980-х років, закінченням якої стала національно-демократична революція, яка відбулася у всіх куточках колишнього СРСР та стала початком до

реального втілення в життя конституціоналізму, а не в примарному його декларуванні [6, с. 165]. Конституціоналізм, що існував у цьому періоді часто іменують номінальним, адже реального виконання декларованих приписів Конституції не було, хоча з юридичного погляду Конституція СРСР 1936 року відповідала уявленню про Основний Закон, однак наявний тоталітарний режим не залишив можливості втілити її в життя.

Особливу цінність щодо конституціоналізму сучасності має праця Thomas Cottier та Maya Hertig. Автори зазначають, що у 21 столітті ядро конституціоналізму виявляється у взаємодії різних рівнів управління від місцевого до глобального, за допомогою такого підходу можливим видається розглядати наявні складові частини єдиної системи. Такій системі не притаманна статичність та можливість прослідкувати процес змін та розподілу повноважень і функцій управління різних структур та комбінацій у кожному індивідуальному випадку. Це можливо за допомогою поєднання міжнародного публічного права та конституційного, адже їхній вплив є очевидним [7, с. 264].

Вважаємо, що у сучасному глобалізованому світі будь-яке право немож-

ливо розглядати ізольовано, адже в побудові правової держави неминучим є взаємодія усіх юридичних інститутів задля реалізації верховенства права та досягнення розвинутого громадянського суспільства із високим дотриманням прав людини.

С. Шевчук вдало підкреслює, що «...українське конституційне право не може бути виключно позитивним правом та ґрунтуватися на доктрині правового позитивізму, оскільки під час визначення змісту конституційного права потрібно зважати на цілі конституційно-правового регулювання у суспільстві, головною серед яких є утвердження і забезпечення державою прав і свобод людини» [8, с. 17].

Висновки. Зародження Конституціоналізму сягає часів античності, де світоглядні ідеї визначних філософів стали наріжними каменями у формуванні досліджуваного поняття. Вже у давньогрецьких полісах простежувались ідеї справедливості, рівності та участі громадянина в управлінні державними справами. Такі важливі документи, як Велика Хартія Вольностей та Білль про права, стали одними з перших відомих світові документів, де були закріплені основоположні принципи права. У сьогоденному глобалізованому суспільстві конституціоналізм є багатогранною категорією з безліччю обов'язкових елементів, що повинні якісно взаємодіяти із різними галузями права для можливості створення сучасної правової держави із високим дотриманням прав людини та закріпленням реальної демократії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Крусян А. Сучасний український конституціоналізм : монографія. Київ : Юрінком Інтер 2010. 560 с.
2. The Magna Carta URL: <https://www.constitution.org/eng/magnacar.pdf>.
3. Гультяй М. Виникнення та утвердження конституціоналізму як обов'язкової складової демократичного устрою. *Вісник Конституційного суду України*. № 3. 2015. С. 97–115.
4. Білль про права 1689. URL: <http://maysterni.com/publication.php?id=108319>.
5. Ковалев И.Г. Билль о правах и начало законодательного оформления системы престолонаследия в Англии. *Исторический журнал: научные исследования* № 2(26). 2015. С. 236–243.

6. Белов. Д., Якимович Я. Конституціоналізм як теоретико-правова категорія: окремі аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. Випуск 23. Ч. 1. Том 1. С. 163–168.

7. Thomas Cottier, Maya Hertig. The Prospects of 21st Century Constitutionalism. *Max Planck Yearbook of United Nations Law*, Volume 7, 2003, 261-328. URL: https://www.mpil.de/files/pdf3/mpunyb_cottier_hertig_7.pdf

8. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції. Навчальний посібник. Харків : Консум, 2002. 296 с.

The article deals with the basic historical stages of constitutionalism as a multifaceted legal phenomenon that dates back to antiquity, where it is possible to trace such ideas to the statements of famous philosophers such as Aristotle, Plato, and Democritus in norms of coexistence, equality and justice, that their works are seen to be the origin of those foundations that have acquired special value in the modern sense. The basic documents that consolidate the principles of law and become the first sources of constitutionalism in the world are analyzed – the Great Charter of Liberties in 1215, which is also called the first “unwritten Constitution” of England, which declared guarantees to a person against illegal detention and imprisonment and due process of justice, the preservation of the right to property, as well as certain freedoms were given to the church, as an opportunity to choose a bishop independently. The concepts of migration processes and free movement of person were laid. This document legally laid the cornerstones of the European constitutional process and brought to life the ideas of human rights. Another catalyst for change was the Glorious Revolution, which ended with the adoption of the Bill of Rights, which became one of the first documents to protect the personal rights of citizens. The following historical periods are analyzed and attention is paid to the Soviet Constitution and its significance in the establishment of constitutionalism. In the modern globalized world, it is stated that constitutionalism cannot be considered in isolation, since in the construction of the rule of law it is inevitable that all legal institutions interact in order to realize the rule of law and achieve a developed civil society with high respect for human rights.

Key words: constitutionalism, human rights, somatic human rights, civil society, antique period.